

‘Aardewerk is paardewerk’: een rapport over de aardewerkindustrie uit 1971

Jan H. Kompagnie

Aflevering 2

In de vorige Tidinge stond de eerste aflevering van een rapport dat in 1971 door twee Gouvenaars was opgesteld over aardewerk in het algemeen en de Goudse betrokkenheid daarbij in het bijzonder. Bij de foto's ontbraken onderschriften, waardoor niet geheel duidelijk is welke personen en fabriekshallen zijn afgebeeld. Dank gaat uit naar Wilma Bakker voor het tekstverwerken van het typoscript. In deze tweede aflevering aandacht voor pijpenmakers en pijpenklei en de overgang van ambachtelijke naar fabrieksmatige arbeid in de aardewerkindustrie.

Over pijpenmakers en pijpenklei

De eerste pijpenmaker in Gouda, wiens naam bekend is gebleven, was Willem Barends. Hij begon zijn bedrijf omstreeks het jaar 1617, overleed in 1625 en voerde het merk 'de gecroonde roos'. Er zijn geen aanwijzingen, dat er voor hem andere personen waren die het pijpenmakersambacht uitoefenden. Wel is tezelfdertijd een gewezen Engels soldaat, Robert Jaxon genaamd, in Gouda zelfstandig werkzaam geweest; hij verkreeg er in 1627 de poortensrechten.

Omdat het pijpenmakersvak vanuit Engeland naar Holland kwam, laat het zich verstaan, dat er later nog verschillende Engelsen in Gouda werkzaam waren, hetzij als zelfstandig pijpenmaker, hetzij als knecht. Men komt de namen van Engelse pijpenmakers ook wel in andere plaatsen tegen, maar door de aanwezigheid van de vele pottenbakkerijen hadden zij in Gouda meer kans om hun pijpen te laten bakken. De vakopleiding werd blijkbaar ook niet verwaarloosd. Er bestaat nog een leerlingencontract uit 1625, waarin Willem Hop met Pieter Leendertsz overeenkomt, hem het pijpenmakersambacht te leren, onder de volgende voorwaarden: het 1e jaar 16 stuivers als weekloon, het 2e jaar 24 stuivers en het 3e jaar 1 gulden en 10 stuivers. Bij overwerk knechteloon. De werktijden waren van 6 uur tot 20 uur, met 's morgens een $\frac{1}{2}$ uur en 's middags 1 uur schafttijd.

De eerste pijpenmakers hadden een goede afzet voor hun producten. Er werden al spoedig behoorlijke zaken gedaan, zoals blijkt uit een brief, waarin wordt vermeld, dat een pijpenmaker een partij van 52 tonnen Keulse aarde koopt en dat deze man al zakenrelaties had o.a. te Vlissingen, dus waarschijnlijk ook export.

De vrouwen hielpen de mannen met het werk, zoals grondstoffen mengen en pijpen tremmen. Vele pijpenmakers woonden in Gouda aan de Gouwe, gunstig gelegen bij de Potterspoort. Wegens het brandgevaar moesten nl. de pottenbakkerijen, waar ook hun pijpen werden gebakken, buiten de wallen zijn gelegen. Een naam herinnert nog aan deze tijd, namelijk 'de Pottersbrug'. Vanzelfsprekend werd de eerste periode van het pijpenmaken gekenmerkt door de Engelse invloed, immers moesten de Hollanders het vak van hen leren. Maar dat men zich vrij spoedig aan die invloed onttrok blijkt wel uit een verzoek dat de Goudse pijpenmakers al omstreeks 1640 bij de Vroedschap indienden. Dit verzoek bevatte nl. niets minder dan 'een gilde te mogen oprichten, waarbij Engelsen, zowel burgers als soldaten, zouden worden uitgesloten'. Uit latere stukken blijkt dan dat het gilde in 1660 of enige jaren vroeger officieel is opgericht. Een belangrijke zaak voor iedere pijpenmaker was het verkrijgen van de juiste grond-

stoffen, die hij voor zijn product nodig had. Men had voor het vervaardigen van pijpen andere klei nodig dan die, welke de pottenbakkers gebruikten. Onze Hollandse kleisoorten zijn ijzerhoudend en kleuren tijdens het bakken rood-bruin. Onze bloempotten zijn hier het bewijs van. Witbakkende klei (men had nu eenmaal graag witte pijpen) moest uit het buitenland worden betrokken, o.a. uit Engeland, Duitsland of België. De pottenbakkers bedekten hun aardewerk vóór het de oven inging met een loodpaste en wanneer nu het lood was glad gebrand, was hun aardewerk 'gaar'. Zij konden dat zien aan de kleur van de vlam. De in dezelfde ovens gebakken pijpen werden dan ook als 'gaar' beschouwd en daar men nog geen warmte-meters en Segerkegels bezat, berustte het stoken alleen op ervaring. Omdat iedere kleisoort weer een andere krimp- of dichtheid heeft, waren vooral de uit Engelse klei of kaolien gebakken pijpen door de te lage baktemperatuur niet erg best. Dit zal vooral in het begin wel de nodige strubbelingen hebben gegeven tussen pottenbakkers en pijpenmakers. De Engelse klei moest men nl. op 1200°C. bakken, terwijl men de oventemperatuur toen niet hoger kon krijgen dan + 970°C.

Het bleek echter al spoedig dat pijpen die van Duitse klei, de zgn. Keulse aarde werden gemaakt, wel goed waren, daar deze klei bij een temperatuur van 970°C. al goed bakte en bovendien de pijpen een witte kleur verkregen. Hoewel de Engelse pijpenmakers in den beginnen toch graag klei uit hun eigen land gebruikten, stapten zij daar later vanaf en wel om twee redenen:

1e hun importeurs konden toch ook niet altijd de meest geschikte kleisoorten uit Engeland invoeren en de prijzen lagen hoger;

2e men kreeg langzamerhand ervaring met andere kleisoorten en bewerkte dat het verkregen product even goed of beter was.

Overigens ging het vroeger met de invoer van de kleisoorten al vrij secuur toe. Er waren in 1636 in Gouda reeds 2 officieel aangestelde meters, die tot taak hadden de aangevoerde klei te meten naar reglementen en instructies. De naam van één van hen is bewaard gebleven, nl. Jasper Joosten, meter van de 'touback en de Volaerde'. Hun werktijden waren:

's zomers van 6-12 en van 13-20 uur;

's winters van 8-12 en van 13-18 uur.

Er mocht geen klei verkocht worden binnen Gouda of de meter kreeg 1 stuiver per ton uitbetaald. De helft betaalde de koper en de andere helft de verkoper. Als 'ton' gebruikte men een Hollandse harington en dat de meter nauwkeurig moest meten blijkt wel uit de volgende voorschriften uit die tijd, nl. 'in het meten dezelve ton 2 x schudden, eens half vol en de tweede maal bijna vol, zijnde ydermaal met drie stooten, totdat dezelve tot aan de kant toe vol sijn met een stock van negen stadtduymen boven de kimmen'. De meters mochten geen gunsten bewijzen aan kopers en verkopers en moesten een dagboek aanhouden en daarin noteren wat door hen was gemeten.

Er werd een keur uitgevaardigd door de vroedschap op vol-, tabak- en plateelaarde, dus 3 verschillende kleisoorten:

1e de volaarde voor de volmolen

2e de tabakaarde voor de pijpenmakers

3e de plateelaarde voor de pottenbakkers.

Veel gegevens zijn niet bekend over de hoeveelheden klei die werden gemeten, doch uit een enkele bewaard gebleven aantekening in het Kamerboek van 1646 blijkt, dat een der kleimeters, t.w. Dirck Hensbeek op 10 November 1646, 517 tonnen Rosendaalse aarde heeft gemeten en de laatste November 286 tonnen Engelse aarde.

Wat de handel in klei betreft, deze werd door verschillende handelaren in Gouda voor eigen rekening gedreven, die deze weer doorverkochten aan de pijpenmakers, soms ook zichtbaar op afbetaling. We weten dat de pijpenmaker Jan Jansz. Duyst een schuld had

van 600 gulden aan de kleihandelaar Johan Balbian. En 600 gulden was een zeer groot bedrag in de 2e helft van de 17e eeuw.

Doordat de handelaren niet direct geïnteresseerd waren bij de kwaliteit van de aangevoerde klei en ook niet 'hoe' deze nu wel werd aangevoerd, gaf dit nogal eens aanleiding tot moeilijkheden met de afnemers. De soms diverse overladingen beïnvloedden de zuiverheid van de grondstof niet ten goede. Daar er steeds meer pijpenmakers kwamen en de vraag naar klei steeg, sloten enige, waarschijnlijk grotere pijpenfabrikanten, zich aaneen en gingen gemeenschappelijk hun klei uit Duitsland betrekken. Werd deze voorheen ten minste 1 x in Dordrecht overgeladen, nu gingen zij zelf overeenkomsten met schippers aan, die de klei dan

Aardewerfabriekje.

rechtstreeks naar Gouda moesten brengen. Dit blijkt uit de protocollen van notaris Straff in 't Veld uit het jaar 1666. Hierin vinden we vermeld, dat een 16-tal pijpenmakers hun klei lieten halen door Willem van Houten, schipper van en naar Keulen voor 48 stuivers per ton. Later voegden zich nog 4 pijpenmakers bij deze combinatie en in de jaren 1668 en 1669 nog eens 5. Schipper van Houten bracht zeker goede klei mee.

We vinden ook nog andere contracten waarin vermeld staat:

1668; Schipper Bartholt Oldenrogge met 22 pijpenmakers

1669; Schipper Wouter Woutersz met 26 pijpenmakers

1670; Evert Claasz met 35 pijpenmakers.

De tussenhandel was toen vrijwel uitgeschakeld. We zien dus hoe belangrijk in 1670 deze industrie al was. Dit blijkt ook uit het aantal pijpenmakers dat in 1660, toen het gilde was opgericht, wordt vermeld, nl. meer dan 100. Het gilde hield ook nauwkeurig toezicht op de contracten met de schippers en stelde alle punten vast, waaraan deze zich moesten houden. Bovendien had het gilde toezicht op diverse prijsbepalingen. In het rampjaar 1672 (oorlog met Engeland, Frankrijk, Munster en Keulen) stond de handel stil en moest men teren op de voorraden die in Gouda aanwezig waren. Over de gang van zaken in de volgende jaren is weinig bekend. We weten dat er een algeheel verval optrad en omdat men toen bemerkte hoe belangrijk deze pijpenindustrie voor Gouda geworden was, ging het stadsbestuur vanaf 1686, nadat hier reeds herhaalde malen door het gilde was op aangedrongen, speciale maatregelen treffen. Deze bestonden onder meer, ter bestrijding van de opkomende concurrentie in andere steden, uit het stichten van een eigen pijpenmarkt. Er werd een speciale Bank van Lening opgericht, alleen voor leden van het pijpenmakersgilde, iets zeer belangrijks voor die tijd. Ook werd de grondstoffenvoorziening door het gilde met behulp van het stadsbestuur weer in betere banen geleid, zoals blijkt uit contracten met leveranciers en schippers

gedurende deze jaren. Zo lezen we in een contract, dat een Duitse leverancier moet trachten alle pijpen die hij in Zumdorf, Siegdorf en Dollendorf bij machte is te verkrijgen, aan Gouda moet leveren. Uit alle, echter slechts schaars aanwezige stukken blijkt wel dat het gilde, afgezien van de perioden van verval, steeds zijn positie weer versterkte en zoveel mogelijk alles zelf onder controle trachtte te houden.

In de jaren van 1720 tot 1750 bereikte de pijpenindustrie haar hoogtepunt. Er waren toen op een bepaald moment in Gouda 374 ondernemingen gevestigd, waarin van 1500 tot 1600 arbeiders werkzaam waren. Ook in andere plaatsen, t.w. Schoonhoven, Gorkum, Utrecht, Groningen en Alphen a/d Rijn bloeide in die jaren de pijpenindustrie, maar bereikte daar toch nimmer de hoogte van die te Gouda.

Na 1750 begint de achteruitgang, die eigenlijk geduurd heeft tot n. de Franse overheersing. In 1812 waren er nog maar 112 pijpenmakers. Deze achteruitgang past in het kader van het verval van de gehele Nederlandse industrie door toenemende buitenlandse concurrentie, hoge invoerrechten en soms invoerverboden. De Goudse pijpenindustrie was jarenlang de leverancier geweest voor praktisch de gehele tabakrokkende wereld, maar door de genoemde hoge invoerrechten (Frankrijk en Pruisen), invoerverboden (Engeland en Silezië) liep de export zeer snel terug.

De Staten van Holland verminderde in 1776 de belasting op brandstoffen met de helft, om zodoende te trachten de pijpenindustrie te steunen, doch zonder merkbaar resultaat. Ook de uitvoer van klei uit Duitsland werd gedurende die jaren meer belemmerd door zwaardere financiële lasten.

Gedurende de Franse overheersing lag de pijpenfabricage en -handel vrijwel stil, daar tabak als contrabande werd beschouwd. Er was dus praktisch geen invoer van tabak meer en diens gevolg was dus weinig behoefte aan pijpen. Na deze tijd, dus omstreeks 1815, kwam de pijpenindustrie weer langzaam op gang, maar vanaf die tijd zorgde iedere pijpenmaker voor zijn eigen kleiaanvoer. Het gilde kwam wel terug maar in een andere vorm en bezat nimmer meer de bindende kracht van vroeger. De 19e eeuw was voor de arbeiders niet rooskleurig en al zijn er in 1855 weer 61 pijpenfabrieken met 946 arbeiders, hierna is er wat de pijpenindustrie betreft geen stijgende lijn meer geweest. In 1889 zijn er nog 277 en in 1920 nog 233 arbeiders in deze industrie werkzaam, maar daarna liep hun aantal steeds meer terug. In 1937 zijn er nog 70 arbeiders. In 1960 zijn er nog enkele pijpenmakers die werkzaam zijn in aardewerkfabrieken. Ruim een eeuw terug, nl. in 1826 was de eerste sigarenfabriek in Nederland te Kampen opgericht en hoewel snuif, pruimtabak en de pijp zich in den beginne moeilijk lieten verdringen, drong toch de steeds groeiende sigarenindustrie de pijpenfabricage naar de achtergrond, zeker wat het binnenland betrof. Ook de vervaardiging van pijpen uit andere materialen heeft hier het hare toe bijgedragen.

Wordt vervolgd